

Overtuigd socialist, radicaal feminist

Standsoverschrijdend feminisme in het fin de siècle van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom

Naam: Merith Reinders
Studentnummer: 3799182
Datum van inleveren: 27 juni 2016
E-mailadres: m.j.reinders@students.uu.nl
Cursus: Onderzoekseminar III Civil Society
Docent: dr. Adriejan van Veen
Aantal woorden: 8.373

Samenvatting

In het fin de siècle was de *civil society* op haar hoogtepunt. De Nederlandse bevolking organiseerde zich in clubs en verenigingen, om zo inspraak te hebben in maatschappelijke en politieke aangelegenheden. In dezelfde periode kwamen vrouwenverenigingen op die zich onder andere bezig

hielden met feministische standpunten. Een van de vrouwen die zich voor deze vrouwenbewegingen inzette was Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom (1862-1952), vrouw van de bekende Amsterdamse wethouder Floris Wibaut (1859-1936). Vanuit socialistische motieven probeerde zij om arbeidersvrouwen van het socialisme te overtuigen en hen te emanciperen. Om dit te bereiken richtte Mathilde verschillende verenigingen binnen en buiten de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) op. In dit onderzoek is onderzocht in hoeverre Mathildes werkzaamheden en idealen te typeren zijn als standoverschrijdend feminisme. Hiervoor is onder andere gebruik gemaakt van een aantal bronnen, waaronder het Archief Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom.

Inhoudsopgave

Inleiding	4.
1. De Middelburgse periode	9.
<i>1.1 Multatuli, socialisme en feminisme</i>	9.
<i>1.2 Na de meisjesschool</i>	11.
<i>1.3 Kinderen en de eerste stap naar activisme</i>	11.
<i>1.4 Verenigingen, arbeiders en armen</i>	12.
<i>1.5 Mathildes idealen in het licht van volksverheffing</i>	13.
2. Verenigingsleven	15.
<i>2.1 Samen Sterk</i>	15.
<i>2.2 De Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclub en de Bond</i>	17.
<i>2.3 Samen Sterk, de SDVC en de Bond in relatie tot standsoverschrijdend feminisme</i>	19.
3. Mathilde in de media	20.
<i>3.1 Moederschapszorg: polemieken</i>	20.
<i>3.2 Het veranderende gezinsleven en het huwelijk</i>	22.
<i>3.3 Kritiek op socialistische feministes in breder perspectief</i>	24.
<i>3.4 Verwijdering van het socialistische feminisme</i>	25.
Conclusie	26.
Literatuurlijst	28.

Inleiding

*'Het Algemeen Vrouwenkiesrecht is uw zaak. Toont dit in 't openbaar, telkens weer in groeter aantal. Laat de regeering het weten. (...) Laat het zeggen (...) dat gij strijden wilt voor een schoonere maatschappij!'*¹

Op 18 juni 1916 vond te Amsterdam een grote manifestatie plaats voor het algemeen kiesrecht voor vrouwen, georganiseerd door de burgerlijk-feministische Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Aanleiding was het in november 1915 door het kabinet-Cort van der Linden ingediende ontwerp-Grondwetsherziening, dat algemeen mannenkiesrecht mogelijk moest gaan maken.² De manifestatie was bedoeld als pressiemiddel om het ontwerp zodanig te wijzigen, dat ook vrouwenkiesrecht in de Grondwet zou worden opgenomen. Een van de voorvechters van deze zaak was Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom (1862-1952). In haar rol als bestuurslid van de Amsterdamsche Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclub en voorzitter van de landelijke Bond voor Sociaal-Democratische Vrouwenclubs, spoorde zij in de maanden voorafgaand aan de manifestatie arbeidersvrouwen aan om daaraan deel te nemen. In de weken voorafgaand aan de manifestatie verschenen er pamfletten van haar hand, waaruit bovenstaand citaat afkomstig is. Hoewel de manifestatie op zich een succes was, 18000 mensen van vijftien verschillende organisaties liepen mee waaronder 5000 socialistische vrouwen,³ duurde het nog tot 1919 voordat het algemeen kiesrecht voor vrouwen in de Grondwet kwam.

Ondanks deze teleurstelling was de manifestatie een bijzondere gebeurtenis. Het was een van de eerste keren dat vrouwen uit de arbeidersbeweging en dames uit burgerlijk feministische bewegingen op deze schaal samen kwamen om voor het kiesrecht te demonstreren. Vrouwenbewegingen die zich in de publieke ruimte manifesteerden kwamen op in de jaren tachtig van de negentiende eeuw.⁴ En zoals aan het einde van de negentiende eeuw de samenleving volledig versplinterd was in verenigingen en organisaties, zo streden ook allerhande vrouwenbewegingen voor hun emancipatorische standpunten. Binnen de feministische beweging was er een splitsing tussen de dames van gegoede stand en de arbeidersvrouwen. Zo waren de dames bereid om het algemeen kiesrecht te beperken tot een censuskiesrecht, iets waar de arbeidersvrouwen op basis van hun inkomen niets aan hadden.⁵ Een van de vrouwen die deze kloof probeerde te overbruggen was de socialistische feministe Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom, vrouw van de bekende

¹ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (hierna: IISG), Archief Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom (hierna: AMWBvB), inv.nr. 10, pamflet oproep demonstratie 18 juni 1916.

² U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983), 51.

³ Jansz, *Vrouwen ontwaakt.*, 53.

⁴ M. Braun, 'Die groote, machtige vereeniging "vrouw"', *De Negentiende Eeuw* 33 (2009) 4, 193-212, aldaar 196.

⁵ J. Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme: een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1884 en 1919* (Nijmegen 1973), inleiding.

Amsterdamse wethouder Wibaut. Als dochter van een huisarts zat zij als het ware tussen de arbeidersklasse en de gegoede burgerij in.

In de loop van de twintigste eeuw zijn er een aantal artikelen over Mathilde verschenen. De informatie daarin is grotendeels gebaseerd op haar eigen memoires, die ze kort voor haar dood in 1952 op papier zette. Dit kleine boekje getiteld *Herinneringen van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom: iets over ontstaan en ontwikkeling van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs*, werd pas in 1976 uitgegeven door de Rooie Vrouwen in de Partij van de Arbeid (PvdA). In biografieën over haar man, Floris Marinus Wibaut (1859-1936), worden er steeds enkele pagina's tot maximaal een hoofdstuk aan Mathilde gewijd. Voor een vrouw die betrokken is geweest bij de oprichting en vorming van in elk geval vijf verenigingen lijkt dit wel erg weinig. Mathilde speelde een belangrijke rol in verschillende socialistische vrouwenbewegingen en had bovendien bijzonder vooruitstrevende ideeën over huwelijk en seksualiteit, die zij samen met haar man in 1932 uiteenzette in het boek *Wordend huwelijk*. De verschillende biografen van wethouder Wibaut verklaren steeds dat zij 'nooit in zijn schaduw geleefd' heeft.⁶ Tijdens hun leven was dit misschien het geval, maar na hun dood is er uitvoerig onderzoek gedaan naar Wibaut terwijl Mathildes activiteiten sterk onderbelicht zijn gebleven. Het is tijd om dit te corrigeren en de bijzondere rol die Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom had in het verbinden van de verschillende (socialistische) vrouwenbewegingen nader te bestuderen.

In de meest recente biografie over Floris Wibaut getiteld *Wibaut de Machtige*, heeft dr. Herman de Liagre Böhl het over Mathildes strijd voor het socialisme 'door gezamenlijke strijd met de arbeidersklasse'.⁷ Dat ze al vroeg in haar verenigingscarrière besloot om voor zowel dames als arbeidersvrouwen te strijden blijkt ook uit de statuten van de Middelburgse vereniging Samen Sterk, waarin te lezen is dat minimaal twee van de vijf bestuursleden arbeidersvrouwen moesten zijn. Verder streefde Mathilde altijd naar een algemeen kiesrecht voor vrouwen, zonder voorbehoud. In het archief echter, trof ik verscheidene krantenknipsels aan waaruit blijkt dat dit streven naar inclusiviteit door tijdgenoten werd betwijfeld. Op 13 april 1929 bijvoorbeeld, verscheen in een bijlage van arbeidersblad *Het Volk* een vernietigend artikel van Trien van Egten-Boelmans. Ze verweet Mathilde een dogmatisch, burgerlijk feminisme. De hoofdvraag van dit onderzoek is vanuit deze tegenstrijdigheid geformuleerd: in hoeverre zijn de idealen en praktijken van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom te beschouwen als standsoverschrijdend feminisme?

De definiëring van en de associatie met feminisme zijn onderhevig aan de verschillende periodes waarin gestreden werd en wordt voor feministische standpunten. In de hedendaagse, derde feministische golf ligt de nadruk op *gender equality*. Feminisme is tegenwoordig breder dan vrouwenemancipatie. De in 2014 gestarte VN-campagne *He For*

⁶ H. de Liagre Böhl, *Wibaut de machtige: een biografie* (Amsterdam 2013), 195.

⁷ Liagre Böhl, *Wibaut de machtige*, 196.

She wil laten zien dat het streven naar gelijkheid geen vrouwenprobleem meer is, maar een kwestie van mensenrechten.⁸ Voor de periode waarover dit onderzoek gaat, de eerste feministische golf, is het echter niet werkbaar om feminisme te definiëren als het streven naar *gender equality*. Dit was namelijk niet het directe streven van vrouwen in het *fin de siècle*. Een betere definitie voor deze periode geeft Aukje Holtrop in de in 1979 verschenen bundel *Vrouwen rond de eeuwwisseling*. In de inleiding omschrijft zij feminisme als de strijd tegen vormen van vrouwenonderdrukking.⁹ Deze definitie is bruikbaar, omdat vrouwen in de eerste golf zich begonnen te organiseren juist doordat ze zich bewust werden van hun ondergeschikte positie op de arbeidsmarkt en hun rechteloosheid op zo ongeveer alle terreinen van het maatschappelijk en politieke leven. De eerste golf was daarmee met recht een strijd tegen onderdrukking, tegen het klein en binnenshuis houden van vrouwen. Of, zoals Mathilde het omschreef: 'een worsteling om vrijheid (...) het verzet tegen de ondergeschiktheid der vrouwelijke sekse'.¹⁰ Met standoverschrijdend vervolgens, bedoel ik een vorm van feminisme die raakt aan het concept van volksverheffing onder leiding van sociaal-hervormers. Ik ga hierbij niet uit van het beheersende en onderdrukkende aspect van de volksverheffing zoals dit door onder andere Ali de Regt in 1984 is benadrukt in *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*. Voor dit onderzoek maak ik gebruik van de in 2015 verschenen studie van Christianne Smit over sociaal-hervormers in het *fin de siècle*. Smit beschrijft de verheffende activiteiten, 'overwegend geïnitieerd door vooruitstrevende mannen en vrouwen uit de middenklasse', als een poging om 'een middenweg te vinden om de groeiende kloof tussen de klassen te dichten'.¹¹

Er is een beperkte hoeveelheid secundaire literatuur waarin Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom ter sprake komt. In de eerder genoemde biografie *Wibaut de Machtige* is een hoofdstuk aan Mathilde gewijd, dat voornamelijk een opsomming is van haar verenigingsactiviteiten in Amsterdam. Een biografie uit 2009 van E. Slot en Hans Moor met de titel *Wibaut: onderkoning van Amsterdam*, bevat het hoofdstuk 'Wibaut en zijn vrouwen'. Zoals uit de titel al blijkt gaat dit niet uitsluitend over Wibauts relatie met Mathilde, maar ook over de buitenechtelijke relaties die hij er op na hield. Inhoudelijk wordt er over Mathilde bijzonder weinig gezegd, afgezien van een korte vermelding van haar voorzitterschap van de Middelburgse afdeling van de Vereniging voor vrouwenkiesrecht in 1895. Ook in de in 1987 verschenen biografie F.M. *Wibaut: mens en magistraat* van G.W.B. Borrie en in *Een tipje van de sluier: vrouwengeschiedenis in Nederland* van A. Angerman uit 1984 wordt uitsluitend over Mathilde geschreven binnen de context van het leven van haar man. De idealen waarvoor zij zo hard gestreden heeft, socialisme en vrouwenemancipatie,

⁸ He For She, 'Our Mission' (versie 12 mei 2016), <http://www.heforshe.org/en/our-mission> (Copyright 2016).

⁹ A. Holtrop (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1979), 8.

¹⁰ M. Wibaut-Berdenis van Berlekom, *Herinneringen van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom: iets over ontstaan en ontwikkeling van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs* (Amsterdam 1976), 9.

¹¹ C. Smit, *De volksverheffers: sociaal-hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914* (Hilversum 2015), 8.

komen slechts in beperkte mate in bijzinnen ter sprake. Het enige onderzoek waarin zij vaker naar voren komt stamt uit 1983. In haar boek getiteld *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet*, beschrijft Ulla Jansz hoe de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs zich vanaf 1919 ontwikkelde. Met betrekking tot de rol van Mathilde is Jansz de enige die naast *Herinneringen* ook gebruik heeft gemaakt van het archief Mathilde Wibaut Berdenis-van Berlekom, te vinden in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam. Dit archief is tevens de vindplaats voor de primaire bronnen die mede ten grondslag liggen aan de behandeling van de deelonderwerpen.

Allereerst, en dit is gelijk het eerste hoofdstuk, wil ik op basis van Mathildes herinneringen uit 1952 in combinatie met andere memoires uit het archief van het IISG de ontstaansgeschiedenis van haar socialistisch-feministisch idealen onderzoeken. Hiermee beantwoord ik het eerste deel van mijn hoofdvraag aangaande Mathildes idealen. Problematisch hieraan is dat Mathilde veel van haar herinneringen pas aan het einde van haar leven heeft geschreven en hier dus sprake is van een gekleurde werkelijkheid. Om de werkelijkheid desalniettemin zo goed mogelijk weer te geven, maak ik voor dit eerste hoofdstuk ook gebruik van de beperkte hoeveelheid secundaire literatuur. De samenvoeging van primair bronmateriaal en secundaire interpretatie leidt tot de meest haalbare vorm van objectiviteit.

Het tweede en derde hoofdstuk behandelen het tweede deel van de onderzoeksvraag aangaande de praktijken van Mathilde om standoverschrijdend feminisme te bewerkstelligen. In het tweede hoofdstuk laat ik op basis van statuten en beginselverklaringen van de verschillende door Mathilde opgerichte verenigingen zien hoe Samen Sterk, de Amsterdamse Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclub en de Bond voor Sociaal-Democratische Propagandaclubs in dit opzicht te werk gingen. Als laatste analyseer ik in het derde hoofdstuk de kritieken die er op Mathilde zijn gekomen. Zowel vanuit socialistische hoek, als van andere (feministische) bewegingen. Het medium van het begin van de twintigste eeuw was de krant. Veel van deze kritieken zijn dan ook in de vorm van krantenartikelen, die Mathilde zelf heeft bewaard. Aangezien zij dit archief grotendeels zelf heeft samengesteld, vul ik dit hoofdstuk aan met materiaal uit digitale krantenbank Delpher. Op die manier verlaag ik het risico op een eenzijdig beeld van de bestaande kritiek.

1. De Middelburgse periode

Hoe ontstaan idealen? Welke factoren bepalen hoe iemand kijkt naar de wereld? Opvoeding en de omgeving waarin iemand opgroeit spelen hierin een grote rol. In *Wibaut de machtige* stelt dr. De Liagre Böhl dat Mathilde ‘al voor haar huwelijk (...) een geëmancipeerde vrouw’ was.¹² De opvatting dat zij haar tijd ver vooruit was blijkt ook uit de vermelding in *Wibaut: onderkoning van Amsterdam* dat haar huwelijk niet betekende dat haar carrière buiten de deur voorbij was, zoals in die tijd meestal wél het geval was.¹³ Hieruit kunnen we afleiden dat bepaalde factoren uit Mathildes jeugd hebben bijgedragen aan de vorming van haar politieke en maatschappelijke idealen. In dit hoofdstuk geef ik een overzicht van deze factoren zoals Mathilde die zelf, direct en tussen de regels door, in verschillende memoires heeft opgetekend. Tevens ga ik na of enkele beweringen uit de historiografie hiermee overeenkomen.

1.1 Multatuli, socialisme en feminisme

Mathilde, geboren op 14 maart 1862 in Middelburg, groeide op in een gezin met zeven kinderen. Middelburg was op dat moment een gesloten standenmaatschappij met weinig ruimte voor buitenstaanders. Vooral fabrikanten en ondernemers uit burgerlijke milieus, de *nouveau riche*, hadden het voor het zeggen en de stad stond te boek als een van de armste en ongezondste in Nederland.¹⁴

Mathildes vader was huisarts met een praktijk aan huis en haar moeder hield zich bezig met het huishouden en de kinderen. Alhoewel Mathilde in haar memoires verschillende keren benadrukte dat haar ouders weinig geld hadden, behoorde de familie Berdenis van Berlekom tot de hogere middenklasse van Middelburg: ‘Je nam de schijn aan van rijk te zijn.’¹⁵ Zo had het gezin bijvoorbeeld een kindermisje. Verder was de moeder lid van een zangvereniging, een vereniging waar het gewone volk geen lid van kon worden.¹⁶ De kinderen volgden muzieklessen en gingen naar school. De grote waarde die Mathilde later zou hechten aan onderwijs, lijkt ze te hebben overgenomen van haar moeder, Josine. Die vond het niet nodig dat haar dochters huishoudelijke taken op zich namen. Josine spoorde daarentegen al haar kinderen aan om goed te leren en meende dat dit in de toekomst belangrijk kon zijn om in eigen onderhoud te voorzien.¹⁷

¹² H. de Liagre Böhl, *Wibaut de machtige: een biografie* (Amsterdam 2013), 195.

¹³ E. Slot, H. Moor, *Wibaut: onderkoning van Amsterdam* (Amsterdam 2009), 26.

¹⁴ P. Sijnke, T. van Gent, *De geschiedenis van Middelburg in 25 stappen* (Vlissingen 2009), 111.

¹⁵ IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 44.

¹⁶ IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 34.

¹⁷ IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 7.

Al op jonge leeftijd kwam Mathilde in aanraking met het gedachtegoed van de maatschappijcriticus Eduard Douwes Dekker, beter bekend onder het pseudoniem Multatuli. Van haar twaalfde tot haar zestiende bezocht Mathilde de meisjesschool voor voortgezet onderwijs, waar ze op een zeker moment les kreeg van ene Sophie van Slee. Van Slee 'bracht de nieuwe tijd mee; ze was een bewonderaarster van Multatuli' en 'daarbij socialistisch aangelegd.'¹⁸ Mathilde en de andere meisjes uit haar klas hadden in Van Slee hun ideaal gevonden.¹⁹ Met humor, enthousiasme en vriendelijkheid leerde ze hen Engels en Geschiedenis. Na het afronden van de meisjesschool hield Mathilde contact met Van Slee. Regelmatig aten ze bij elkaar en toen Mathilde in 1903 de vereniging Samen Sterk oprichtte, sloot Van Slee zich aan als lid.²⁰

In de jaren na het afronden van de meisjesschool bleef Multatuli een belangrijke rol spelen in het leven van Mathilde. Het was het begin van een vriendschap met Floris Wibaut. Ze ontmoetten elkaar in 1878 in Middelburg op het verjaardagsfeest van een neef van Mathilde, Alexander Berdenis van Berlekom. Wibaut had van 1873 tot en met 1876 gestudeerd aan de Openbare Handelsschool in Amsterdam, waar hij bevriend was geraakt met deze neef. Na zijn afstuderen was hij in Middelburg bij een houthandelsbedrijf gaan werken.²¹ Zo troffen Mathilde en Wibaut elkaar en raakten in gesprek over de reeks *Ideeën* van Multatuli, die in die periode verscheen.²² Het gesprek werd overigens aangezwengeld door Mathildes zus, Marie, die in de jaren daarna een oogje op Wibaut had. De bestudering van Multatuli is van significante betekenis geweest voor de gang van Mathilde en Wibaut naar het socialisme. Mathilde schrijft hierover dat zij door de anti-romantische werken geleerd hebben om de realiteit onder ogen te zien en, als gevolg daarvan, de socialistische plicht te vervullen.²³ Daarnaast vormden de opvattingen van Multatuli over de maatschappelijke onmondigheid van vrouwen de inspiratie voor zowel Mathilde als Wibaut om zich met feministische doelstellingen bezig te gaan houden.²⁴

Mathilde en Wibaut waren niet de enigen die zich in het *fin de siècle* lieten inspireren door de literaire werken van voortrekkers zoals Multatuli. Volksverheffers en sociale hervormers zochten in deze periode naar manieren om de kloof tussen de klassen te overbruggen om zo de samenleving opnieuw te beschaven en vorm te geven. Hierin lieten zij zich enerzijds leiden door fictieve helden, zoals het karakter Hilda van Suylenburg uit de feministische roman van Cécile Goekoop-de Jong van Beek en Donk. Anderzijds volgde

¹⁸ IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 42-44.

¹⁹ IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 44.

²⁰ IISG, AMWBvB, inv.nr. 32, ledenlijst S.S. in paars schrift.

²¹ F.M. Wibaut, *Levensbouw* (Amsterdam 1936), 36, 37, 75.

²² IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 65.

²³ IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 73-75.

²⁴ P. Rol, 'Op zoek naar meer ruimte voor vrouwen in het huwelijk. Mathilde en Floor Wibaut over het huwelijk in de jaren dertig', in *Een tipje van de sluier. Vrouwengeschiedenis in Nederland III* (Amsterdam 1984) 96.

men bestaande critici na, die op literaire wijze beschreven hoe de droom van de beschaafde en hervormde samenleving verwezenlijkt kon worden.²⁵

1.2 Na de meisjesschool

In het laatste jaar dat Mathilde de meisjesschool bezocht, overleed haar moeder. Enkele dagen eerder was het jongste broertje van Mathilde geboren en op 5 juli 1878 stierf Josine Berdenis van Berlekom. Mathilde was toen 16 jaar oud. De huishouding werd overgenomen door Marie en Mathilde ging na de zomervakantie naar de normaalschool, om daar voor het examen voor hulp-onderwijzeres te leren. In tegenstelling tot de meisjesschool was de kwaliteit van het onderwijs slecht, wat mede te maken zal hebben gehad met het feit dat de school een “armenschool” was.²⁶ Over deze periode schreef Mathilde:

‘Ik vond alles op die school zo laag bij de grond; ik wilde “ergens” voor in geestdrift zijn.’²⁷

Die geestdrift vond Mathilde toen ze de normaalschool verliet en vanuit huis middelbaar Nederlands ging studeren. Ze kreeg privélessen van een arme leraar die aan een H.B.S. les gaf, de heer Paardekoper.

Toen Mathilde op 6 mei 1885 trouwde, was ze al zeven jaren verloofd. Wibaut noemde deze verloving een proefhuwelijk. Door zich te verlobben hadden Mathilde en Wibaut de tijd om elkaar goed te leren kennen.²⁸ Een verkeringstijd zoals we die vandaag de dag kennen, behoorde aan het einde van de negentiende eeuw namelijk nog niet tot de maatschappelijk geaccepteerde mogelijkheden. Dat dit proefhuwelijk voor hen succesvol was bleek in 1932, toen Mathilde en Wibaut deze manier propageerden in *Wordend huwelijk* als ‘een ernstige poging om het gehalte van het wettige huwelijk als persoonlijk samenleven belangrijk te verbeteren’.²⁹

1.3 Kinderen en de eerste stap naar activisme

In de periode van 1886 tot en met 1890 werden de vier kinderen van Mathilde geboren. Wibaut was houthandelaar en voor zijn werk vaak op reis. De eerste tien jaren van hun huwelijk zorgde Mathilde thuis voor het huishouden en de kinderen, die vanaf hun zesde naar school gingen. Uit haar memoires blijkt dat Mathilde in die periode haar handen vol had. Toch was het in deze tijd, dat ze de eerste stappen zette in het schrijven over en het zich bemoeien met zaken die volgens haar anders moesten.

²⁵ C. Smit, *De volksverheffers: sociaal-hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914* (Hilversum 2015), 50-65.

²⁶ IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 61.

²⁷ IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 66.

²⁸ E. Slot, H. Moor, *Wibaut: onderkoning van Amsterdam* (Amsterdam 2009), 25.

²⁹ M. Wibaut-Berdenis van Berlekom, F.M. Wibaut, *Wordend Huwelijk* (Haarlem 1933), 144.

Haar levenslange strijd voor goed onderwijs begon toen ze zag wat voor kinderboekjes haar oudste zoon uit de schoolbibliotheek had meegenomen. Mathilde omschreef het als 'moraliserende dominé's literatuur' en was van opvatting 'dat een kinderboek wel een goede strekking moet hebben, maar dat die strekking uit de inhoud van het boek zelf spreken moet, zonder dat er preekjes bij behoeven gehouden te worden.'³⁰ Mathilde en Wibaut wilden hun kinderen niet religieus opvoeden en Mathilde maakte de afspraak met de school dat haar zoon deze boeken niet meer hoefde te lezen.

Aan de beslissing om haar kinderen niet religieus op te voeden lag voor Mathilde haar eigen opvoeding ten grondslag. Hoewel er thuis met respect werd omgegaan met het geloof, werd de kerk door het gezin Berdenis van Berlekom nauwelijks bezocht. Mathilde ging een enkele keer naar de protestantse meisjescatechisatie, maar deze bezoeken hielden geen stand. Wibaut groeide op in een overtuigd Rooms-Katholiek gezin, maar stapte van dit geloof af tijdens zijn verblijf aan de Openbare Handelsschool. De oorzaak hiervan was volgens hemzelf de tweeslachtigheid van de Katholieke Kerk, die andere eisen stelde aan ontwikkelde mensen dan aan de gemiddelde leden. Wibaut verloor zo zijn overtuiging in de 'Eenheid des Geloofs'.³¹

In de jaren negentig van de negentiende eeuw begon Mathilde met het schrijven van recensies van kinderboeken, die in *De Groene Amsterdammer* verschenen. Dat goede literatuur haar na aan het hart lag bleek ook uit het feit dat ze van 1893 tot en met 1902 in het bestuur zat van de door de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen gesteunde Bibliotheek voor de Jeugd.³²

1.4 Verenigingen, arbeiders en armen

Met het opgroeien van de kinderen werd Mathilde politiek steeds actiever. In 1895 werd ze voorzitter van de Middelburgse afdeling van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Haar man werd lid. Samen sloten ze zich in 1897 aan bij de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP). De directe aanleiding hiervoor was het algemeen kiesrecht, een thema dat in de arbeidersbeweging leefde en waar het gezin Wibaut op dat punt al propaganda voor voerde. De andere aanleiding voor het lidmaatschap kwam bij Wibaut vandaan. Hij hield 'het niet langer uit, te leven op kosten van anderen', waarmee hij doelde op zijn harde werken als houthandelaar bij een Naamloze Vennootschap.³³ In 1899 legde Mathilde haar voorzitterschap van de Middelburgse afdeling van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht neer. De landelijke vereniging had besloten om slechts een beperkt

³⁰ IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 85.

³¹ F.M. Wibaut, *Levensbouw* (Amsterdam 1936), 37-39.

³² IISG, AMWBvB, inv.nr. 32, getypte statuten Bibliotheek voor de Jeugd 1893-1903.

³³ F.M. Wibaut, *Levensbouw* (Amsterdam 1936), 101.

kiesrecht voor dames te steunen. Als gevolg hiervan verlieten veel SDAP-leden de vereniging en de Middelburgse afdeling werd opgeheven.³⁴

Mathilde organiseerde regelmatig bijeenkomsten bij haar thuis, waarvoor ze leden van de SDAP uitnodigde en met hen sprak over socialisme en algemeen kiesrecht. Doordat Middelburg geen grote, industriële bedrijven had was er in de stad en omgeving geen sprake van een omvangrijk arbeidersproletariaat. Opvallend genoeg vond het socialistische gedachtegoed dus als eerste ingang bij de elite en de rijkere middenklasse. In eerste instantie bewaarde deze bovenlaag de afstand tot de rest van de bevolking, maar het liberalisme en vanaf de jaren 1890 ook het socialisme brachten hier verandering in.³⁵

Zo kwam Mathilde op haar bijeenkomsten voor het eerst in contact met vrouwen uit de arbeidersklasse. Hierdoor werd ze zich bewust van het gebrek aan zelfbewustzijn onder deze groep vrouwen. Dit gebrek aan zelfbewustzijn leek vooral betrekking te hebben op de onwetendheid van veel vrouwen over hun ondergeschikte, maatschappelijke positie.³⁶ Daaruit vloeide het streven van Mathilde voort om deze vrouwen ervan bewust te maken dat het socialisme de oplossing was voor dit probleem.³⁷ Verder constateerde ze hier dat alle 'werkmensen' arm waren. Dit onderscheid tussen arm en rijk kwam sterk naar voren in de zorg voor de arme ouderen van Middelburg, die onder erbarmelijke omstandigheden in bejaardenhuizen woonden en als dagbesteding het onkruid tussen de straatstenen vandaan moesten krabben.³⁸ Mathilde groeide op te midden van deze duidelijke tegenstellingen tussen arm en rijk. Naar eigen zeggen heeft ook dit bijgedragen aan de ontwikkeling van een sociaal-democratisch en feministisch gedachtegoed.

1.5 Mathildes idealen in het licht van volksverheffing

De socialistische en feministische idealen van Mathilde vinden hun oorsprong in de eerste twintig jaar van haar leven en zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Haar opvoeding stond in het teken van zelfontwikkeling door middel van scholing en hierin leek ze niet anders te worden behandeld dan haar broertjes. Het voor die tijd zo geëmancipeerde gezin bood Mathilde de mogelijkheid om in contact te komen met en geïnspireerd te worden door figuren zoals Sophie van Slee en Multatuli. Haar educatie bood haar de handvatten om hier actief mee aan de slag te gaan.

De hervormingsidealen van Mathilde en Wibaut en de ontstaansgeschiedenis daarvan, passen in de trend van volksverheffing. Mathilde groeide op in de rijkere, stedelijke middenklasse. De sociale tegenstellingen in Middelburg waren sterk zichtbaar en zoals in veel steden in Nederland en Europa in de laatste kwart van de negentiende eeuw, dreigden

³⁴ H. de Liagre Böhl, *Wibaut de machtige: een biografie* (Amsterdam 2013), 195.

³⁵ P. Sijnke, T. van Gent, *De geschiedenis van Middelburg in 25 stappen* (Vlissingen 2009), 111-113.

³⁶ Liagre Böhl, *Wibaut de machtige*, 196.

³⁷ Wibaut, *Levensbouw*, 106.

³⁸ IISG, AMWBvB, inv.nr. 37, Jeugdherinneringen 13.

deze scherpe tegenstellingen de orde te verstoren. Als reactie hierop zochten de verheffers naar manieren om de arbeidersklasse in een fatsoenlijke omgeving te ontmoeten en hen zo te onderwijzen in zaken die hun levensstandaard moesten verbeteren.³⁹ In het geval van Mathilde betekende dit verheffingswerk heel concreet haar activiteiten voor goede kinderliteratuur en de door haar georganiseerde bijeenkomsten ter bevordering van het socialisme.

³⁹ C. Smit, *De volksverheffers: sociaal-hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914* (Hilversum 2015), 16-17.

2. Verenigingsleven

In het vorige hoofdstuk hebben we een aantal ontwikkelingen uit het leven van Mathilde bestudeerd die hebben bijgedragen aan de vorming van haar politieke en maatschappelijke idealen. Verder hebben we gezien wanneer ze hier actief mee aan de slag ging. In dit hoofdstuk staat de praktijk centraal in de vorm van een analyse van de statuten, reglementen en beginselverklaringen van Samen Sterk, de Amsterdamsche Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclub en de Bond van Sociaal-Democratische propagandaclubs. Deze documenten worden bezien in het licht van standsoverschrijdend feminisme. Hoe gaf Mathilde uiting aan het in het vorige hoofdstuk beschreven verheffingsideaal in de verenigingen die ze oprichtte en waar ze lid van was? De propagandaclubs zijn in de twintigste eeuw al vaker onderwerp van onderzoek geweest. Samen Sterk is echter nooit eerder bestudeerd en de informatie hierover is dan ook volledig gebaseerd op het archiefmateriaal.

2.1 Samen Sterk

Het initiatief voor deze vereniging ontstond op een zomermiddag in 1902 bij Mathilde in de achtertuin in Middelburg. Zij onderhield daar een aantal vrouwen van de SDAP over het socialisme. Bijzonder aan deze ontmoeting was dat dit de eerste keer was dat er arbeidervrouwen bij aanwezig waren. Hoofdt thema was het algemeen vrouwenkiesrecht, wat voort was gekomen uit de teleurstelling van 1899, maar ook andere sociale kwesties passeerden de revue. Als voortvloeisel uit deze ontmoeting werd door dertien vrouwen Samen Sterk op 1 januari 1903 opgericht.⁴⁰ Het doel werd in de statuten als volgt geformuleerd:

*'De vrouwen te organiseren, om gezamenlijk te streven naar verbetering van haar economischen en politieken toestand; om mede te strijden in den strijd der arbeidersklasse tegen het kapitalisme; om op te komen voor haar rechten, waar zij als vrouw wordt miskend of verdrukt.'*⁴¹

Om dit te bereiken wilden de oprichters alles aanmoedigen wat ten behoeve van de ontwikkeling van de vrouw was, hierover vergaderen en vrouwen door middel van vakverenigingen en cursussen zelfstandiger maken. In de aantekeningen uit die periode noemde Mathilde de vereniging ook wel een sociaal leergezelschap. Het bestuur bestond uit vijf leden, waarvan er minimaal twee arbeidervrouwen moesten zijn. Of dit laatste altijd is

⁴⁰ M. Wibaut-Berdenis van Berlekom, *Herinneringen van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom: iets over ontstaan en ontwikkeling van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs* (Amsterdam 1976), 15.

⁴¹ IISG, AMWBvB, inv.nr. 32, statutenboekje Samen Sterk.

gehaald, is lastig te zeggen. Op de ledenlijst staan geen beroepen, inkomsten of adressen aangegeven en er lijkt geen materiaal te zijn over de periode na 1904, toen Mathilde Middelburg en daarmee Samen Sterk verliet.

Het streven van de vereniging was inclusief en socialistisch, hoewel het de leden niet werd verplicht zich bij de SDAP aan te sluiten,⁴² maar hoe ging dit in de praktijk? In de korte periode dat de vereniging actief was werden er door de leden pogingen gedaan om een vakvereniging voor dienstboden op te richten. Dit mislukte echter, omdat 'de dienstmeisjes zelf voor vakorganisatie nog niet rijp waren' en omdat de vereniging op weerstand stuitte onder de rijkere laag van de bevolking, die bang was voor gelijksoortige taferelen als bij de spoorwegstakingen van 1903.⁴³ Om de dienstmeisjes eerst zelfbewuster te maken en beter te onderwijzen, zocht Samen Sterk de samenwerking op met de lokale afdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de verenigingen Volksonderwijs en Ons Huis. Leden uit de besturen van deze verenigingen voegden zich in een comité om het vakonderwijs voor meisjes te promoten onder de plaatselijke bevolking. Het comité speelde handig in op aan de ene kant 'het gemis aan bekwame dienstboden' en aan de andere kant 'het gemis aan de gelegenheid om bekwaamheid te verwerven.'⁴⁴ Deze strategie bleek te werken en er werden genoeg donateurs gevonden. Kort na Mathildes vertrek naar Amsterdam werden op 8 februari 1905 de statuten van vereniging De Middelburgsche Huishoudschool vastgelegd, waarin als doel werd omschreven 'de gelegenheid te openen voor vrouwen en meisjes, om zich te bekwamen in huishoudelijke vakken.'⁴⁵

Samen Sterk streed voor goed onderwijs, zowel in de vorm van een huishoudschool als in nauwe betrokkenheid bij de ontwikkeling van de jeugdbibliotheek, met als doel om alle vrouwen te organiseren. Toch bleef er een onderscheid tussen de vrouwen van de verschillende klassen. Dit komt duidelijk naar voren in een van de brieven die Mathilde schreef met als aanhef: 'aan de meer ontwikkelde leden der ver. S.S.'⁴⁶ De brief gaat over een groeiend gevoel van onbehagen bij de arbeidersvrouwen als gevolg van hun minderwaardige maatschappelijke positie. In de brief beschreef Mathilde een strategie om dit gevoel te versterken. Doordat de vrouwen over wie het ging moeilijk het huis(houden) konden verlaten om lezingen en cursussen van Samen Sterk bij te wonen en een gevoel van zelfbewustzijn daardoor langzaam tot stand kwam, riep Mathilde op tot het ontwikkelen van lesmateriaal voor thuis. Hiervoor werden die 'meer ontwikkelde' leden ingeschakeld. De arbeidersvrouwen moesten als gevolg van dit lesmateriaal in de vorm van pamfletten met toelichting 'gevoelen dat het vereenigingsleven tot een hooger leven leidt.'⁴⁷

⁴² M. Wibaut-Berdenis van Berlekom, *Herinneringen van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom: iets over ontstaan en ontwikkeling van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs* (Amsterdam 1976), 15-16.

⁴³ Wibaut-Berdenis van Berlekom, *Herinneringen van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom*, 18.

⁴⁴ IISG, AMWBvB, inv.nr. 32, M. Wibaut-Bs. van Berlekom, 'Inteekenbiljet', Middelburg October 1903.

⁴⁵ IISG, AMWBvB, inv.nr. 32, statutenboekje De Middelburgsche Huishoudschool.

⁴⁶ IISG, AMWBvB, inv.nr. 32, M. Wibaut v.B., 'Aan de meer ontwikkelde leden der ver. S.S.'

⁴⁷ IISG, AMWBvB, inv.nr. 32, M. Wibaut v.B., 'Aan de meer ontwikkelde leden der ver. S.S.'

Deze uitspraak van Mathilde over de verheffende werking van het verenigingsleven, raakt aan een ontwikkeling die door de historicus Stefan-Ludwig Hoffmann is omschreven als *club mania*. Halverwege de negentiende eeuw begonnen clubs en verenigingen op sociaal vlak te democratiseren. Groepen die eerst waren uitgesloten van deelname aan het publieke leven, zoals vrouwen en arbeiders, vonden mogelijkheden om zich te organiseren. Vaak gebeurde dit onder leiding van vooraanstaande figuren uit de betere middenklasse, die toegaven aan hun drang om deze buitengesloten groepen te beschaven.⁴⁸ Als gevolg hiervan nam de hoeveelheid associaties en verenigingen sterk toe. In het *fin de siècle* bereikte deze verenigingsmanie naast de steden ook het platteland. Het verenigingsleven werd gezien als de beste manier om iets gedaan te krijgen op politiek, cultureel of maatschappelijk vlak en velen waren lid van een zo niet meerdere verenigingen.⁴⁹ Mathilde past bijzonder goed in deze ontwikkeling. Als vrouw uit die hogere middenklasse zocht ze naar manieren om de arbeidersvrouwen te beschaven en tot het socialisme te verheffen. Daarnaast was ze ook, zoals zoveel van haar tijdgenoten, van opvatting dat het lid zijn van een vereniging op zichzelf al bijdroeg aan deze weg naar beschaving.

2.2 De Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclub en de Bond

In 1904 verhuisden Mathilde en Floris Wibaut naar Amsterdam. Wibaut wilde de houthandel verlaten en zich volledig wijden aan de SDAP-politiek. Inmiddels was Wibaut directeur van het handelsbedrijf en omdat er voor hem geen geschikte opvolger kon worden gevonden, kon hij zijn functie niet neerleggen. Het duurde uiteindelijk nog tot 1914 dat Wibaut zijn directeurschap kon verruilen voor het Amsterdamse wethouderschap.⁵⁰

De werkzaamheden die Mathilde in Middelburg met Samen Sterk begonnen was, zette ze voort in Amsterdam. Samen met haar goede vriendin en mede-socialiste Carry Pothuis-Smit richtte ze in 1905 de Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclub (SDVC) op als onderdeel van de SDAP.⁵¹ In 1908 richtte ze hier een overkoepelend orgaan bij op: de Bond voor Sociaal-Democratische Vrouwenclubs, waar Mathilde van 1908 tot 1935 voorzitter van was. In de beginselverklaring van de Bond schreef Mathilde over de twee aspecten van de strijd die gevoerd moest worden. Ten eerste was er de socialistische klassenstrijd. De vereniging had als doel om de uitbuiting van de arbeiders door de bezittende klasse en de kapitalistische overheersing tegen te gaan. In de beginselverklaring legde Mathilde verder uit hoe deze klassenstrijd voor vrouwen een extra dimensie had. Doordat de vrouwelijke arbeider minder loon ontving dan de mannelijke en doordat de vrouw opgesloten zat in de wetten van het huwelijk, was de klassenstrijd voor haar zwaarder.

⁴⁸ S.L. Hoffmann, *Civil Society* (New York 2006), 49.

⁴⁹ Hoffmann, *Civil Society*, 61.

⁵⁰ F.M. Wibaut, *Levensbouw* (Amsterdam 1936), 69.

⁵¹ U. Jansz, *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983), 21-24.

Ook ten opzichte van de dames van de bourgeoisie hadden de arbeidersvrouwen een streepje achter. In de beginselverklaring omschreef Mathilde dit als volgt:

‘de burgerlijke vrouwen voeren slechts een concurrentiestrijd met de man; wanneer zij gelijke rechten hebben verworven als de man, meenen zij de gelijkheid van man en vrouw te kunnen bereiken in de kapitalistische maatschappij. (...) de burgerlijke vrouwenbeweging (...) is dus een gansch andere dan de socialistische vrouwenbeweging.’⁵²

De strijd die gevoerd moest worden richtte zich dus in eerste instantie op de vrouwen van het proletariaat en was hierin zowel feministisch als socialistisch van aard. Toch schuwden Mathilde en het bestuur van de Bond niet om de samenwerking met de burgerlijke vrouwenbeweging op te zoeken wanneer het hun zaak ten goede kon komen. Voor de grote betoging van de burgerlijk-feministische Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht op 18 juni 1916, riep de Bond de Amsterdamse SDVC op om mee te doen aan de demonstratie.⁵³ Anders dan aan het einde van de negentiende eeuw had de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht op dit punt de omslag gemaakt van het streven naar een beperkt vrouwenkiesrecht naar het bewerkstelligen van een algemeen vrouwenkiesrecht. In een brief liet de Bond aan de Vereeniging weten dat ‘nu de Vereeniging demonstreert voor het Algemeen Vrouwenkiesrecht (...) zonder tegelykertyd het klassebelang der arbeidersklasse te schaden, wenschen de soc.dem. vrouwen sympathie te betuigen met den stryd van de Vereeniging voor dat recht als vrouwelyke sexe’.⁵⁴

Ook na de invoering van het algemeen kiesrecht werkte de Bond op zekere momenten samen met andere vrouwenbewegingen. In 1910 kwam de gereformeerde minister Heemskerk met een wetsvoorstel om vrouwelijke Rijksambtenaren en onderwijzeressen te ontslaan op het moment dat ze trouwden. De gedachte daarachter was dat een vrouw zodra ze zwanger werd haar plichten niet meer kon vervullen. Het was echter onwenselijk en onzedelijk om te wachten op de zwangerschap, dus was het moment van trouwen geschikt voor ontslag.⁵⁵ Vrouwenbewegingen uit alle klassen organiseerden zich in 1924 hiertegen in het Permanent Comité van Actie tegen Achteruitzetting van de Vrouw van Overheidswege. De Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht had na 1919 haar naam veranderd in Vereeniging van Staatsburgeressen en sloot zich aan bij het comité, evenals de Vrije Vrouwenvereniging van Wilhelmina Drucker, de Communistische Centrale, de Algemene

⁵² IISG, Archief Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs (hierna: ABvSDV), inv.nr. 16, Beginselverklaring 4-5.

⁵³ IISG, ABvSDV, inv.nr. 37, brief 5 juni 1916 te Amsterdam, Heleen Ankersmit aan de Soc. Dem. Vrouwenclubs.

⁵⁴ IISG, ABvSDV, inv.nr. 37, brief Heleen Ankersmit namens de BSDVC aan het partijbestuur van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.

⁵⁵ C. van Eijl, *Het werkzame verschil: vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994), 264.

Nederlandsche Vrouwenorganisatie en enkele andere, feministische bewegingen. Mathilde nam zitting in het comité namens de Bond.⁵⁶

2.3 Samen Sterk, de SDVC en de Bond in relatie tot standoverschrijdend feminisme

De idealen van Mathilde vertaalden zich in de verenigingen die zij oprichtte. Samen Sterk werd opgericht als reactie op het standpunt van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht uit 1897. Het streven was zelfbewustwording van arbeidsvrouwen en emancipatie en organisatie van alle vrouwen. Ondanks de niveauverschillen van de leden leek Samen Sterk het zwaartepunt te leggen bij de strijd voor de emancipatie van de vrouwelijke sekse. Dit uitte zich in de oprichting van de huishoudschool en in het feit dat de leden niet verplicht waren om zich aan te sluiten bij de SDAP. Tegelijkertijd was er wel aandacht voor de klassenverschillen van de leden van Samen Sterk. Mathilde poogde deze kloof te overbruggen door de leden die volgens haar 'minder ontwikkeld' waren door educatie op een hoger plan te trekken.

De SDVC en de Bond daarentegen waren exclusiever. Beide waren onderdeel van de SDAP en draaiden in eerste instantie om de socialistische klassenstrijd. De seksestrijd werd in dat licht bekeken. Het behalen van feministische doelstellingen moest bijdragen aan de strijd tegen de kapitalistische onderdrukking en dat werd ook op die manier gerechtvaardigd. Dit is terug te zien in het contact met de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht in de jaren voorafgaand aan de invoering van algemeen kiesrecht en in de deelname aan het Comité tegen Achteruitzetting van de Vrouw. Wanneer het de socialistisch-feministische zaak ten goede zou komen, was de Bond bereid om de samenwerking aan te gaan. De SDVC en de Bond waren wat dat betreft een betere uitwerking van standoverschrijdend feminisme dan Samen Sterk. In de samenwerking met verenigingen waarvan de leden tot een andere klasse behoorden, stond het belang van de feministische zaak voorop.

3. Mathilde in de media

We hebben gezien hoe Mathilde zich ontwikkelde tot een socialistische feministe en hoe ze in verschillende verenigingen invulling gaf aan de bijhorende idealen. In dit hoofdstuk staat centraal wat tijdgenoten van Mathilde hierover te zeggen hadden. Aan de hand van verschillende polemieken en opiniestukken die in kranten verschenen, breng ik in kaart hoe men tegen Mathildes opvattingen aankeek. De nadruk ligt op de kritieken die er waren, zowel vanuit de eigen, socialistische achterban als uit andere hoeken, op standpunten met betrekking tot vrouwenemancipatie. Uit de vorige hoofdstukken bleek hoe Mathilde streefde

⁵⁶ IISG, AMWBvB, inv.nr. 12, 'Comite tegen de achteruitgang der vrouw'.

naar de beschaving en de verheffing van de arbeidersklasse tot het socialisme. Tegelijkertijd streed ze voor de emancipatie van vrouwen van de verschillende klassen. Erkenden haar tijdgenoten deze strijd?

3.1 Moederschapszorg: polemiëk

Een van de onderwerpen op de feministische agenda van de SDAP was de maatschappelijke en economische positie van de moeder. Vanaf 1906 werd er door de sociaal-democratische vrouwen actie gevoerd voor moederschapszorg. In 1909 werd moederschapszorg officieel opgenomen in het strijdprogramma van de SDAP.

Tot 1929 was volgens Carry Pothuis-Smit alles wat er in Nederland werd gedaan op het gebied van zorg voor de minderbedeelde moeder op initiatief van particuliere liefdadigheids- of armeninstellingen.⁵⁷ Er was echter wel enige wetgeving rondom het moederschap. Vanaf 1890 bepaalde de Arbeidswet dat industriearbeidsters na de bevalling verplicht een maand met (onbetaald) zwangerschapsverlof gingen. In een door antirevolutionair minister Talma in 1913 opgesteld voorstel voor een Ziektewet, was bepaald dat gehuwde en ongehuwde vrouwen die in vaste dienst van een onderneming waren recht op een uitkering hadden in het geval van zwangerschap of bevalling. Toch schortte er nog het een en ander aan dit voorstel. Zo waren dienstboden hier niet in opgenomen en betrof de uitkering slechts 70% van het gemiddelde dagloon. Daarnaast bleef dit voorstel tot 1929 in de la liggen.⁵⁸ De jaren twintig stonden in het teken van het debat rondom dit wetsvoorstel. Moederschapszorg in de opvatting van de SDAP was door Pothuis als volgt geformuleerd:

‘zorg voor de wordende moeder, de kraamvrouw, de zuigeling, wanneer de inkomsten van het gezin niet zoodanig zijn, dat daar op onbekrompen wijze in kan worden voorzien. Deze zorg moet door de overheid geschieden (...) van premiebetaling mag natuurlijk geen sprake zijn.’⁵⁹

Vooraf in de jaren twintig na de invoering van het algemeen kiesrecht werd er vanuit verschillende hoeken gediscussieerd over moederschapszorg en de invulling daarvan. Suze Groeneweg, het eerste vrouwelijke Tweede Kamerlid, bepleitte namens de SDAP een wettelijke verlofregeling in het geval van zwangerschap en bevalling. De confessionele partijen gingen hier tegenin en bereikten uiteindelijk dat de ongehuwde moeders buiten het wetsvoorstel van 1929 werden gelaten.⁶⁰

⁵⁷ IISG, AMWBvB, inv.nr. 11, ontwerp-inleidingen.

⁵⁸ M. van der Klein, *Ziek, zwak of zwanger: vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen 1890-1940* (Amsterdam 2005), 202-204.

⁵⁹ IISG, AMWBvB, inv.nr. 11, ontwerp-inleidingen.

⁶⁰ P. Rol en J. Hofman, ‘Susanne Groeneweg’ in: Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland, <http://hdl.handle.net/10622/02B23864-C874-4EAA-B518-02A223097B9E> (versie 22 september 2002) (geraadpleegd op 5 juni 2016).

Behalve in de Tweede Kamer werd de discussie ook in de media gevoerd. De verschillende standpunten over een regeling rondom moederschapzorg werden in de kranten bepleit. Ook Mathilde mengde zich op deze manier in de discussie. Op 22 oktober 1921 was ze in het landelijk orgaan van de SDAP *Het Volk* kritisch op de confessionelen. Volgens haar leidde het standpunt van de 'klein-burgerlijke kerkelijken' dat het wetsvoorstel niet voor ongehuwde moeders mocht gelden ertoe, dat de discussie rondom het moederschap verzandde in een discussie over zedelijkheid en de burgerlijke staat.⁶¹ Vanaf verschillende kanten kwamen hier reacties op, uiteraard ook uit de confessionele hoek. Uit een krantenartikel getiteld *Het is de principieele strijd*, blijkt dat er een diepere laag zat onder het wetsvoorstel over moederschap. Het ging de confessionele schrijver er namelijk om dat met het voorstel gehuwde en ongehuwde moeders wettelijk gelijk zouden worden gesteld. De strijd om de moederschapzorg liet volgens hem 'de diepe tegenstelling tussen de Christelijke en onchristelijke levensbeschouwing' zien. Hij richtte zijn stuk direct aan Mathilde (mevrouw Wibaut) en verweet haar 'de heiligheid van het huwelijk en de gaafheid van het gezin' te willen prijsgeven.⁶²

Dat Mathildes standpunten ook anderen hoog zaten, blijkt uit een artikel dat op 29 mei 1924 in het *Limburgsch Dagblad* verscheen. Voor de invoering van moederschapzorg ging Mathilde van het argument uit dat de moeder en haar kinderen op de eerste plaats staatsburgeres en staatskinderen waren. De schrijver haalde hierop hard uit door haar te bestempelen als onmenselijk en te schrijven dat het 'alleen een volslagen materialiste kan overkomen het moederschap tot 'n soort staatsbedrijf te verlagen'.⁶³

Naast de kwestie van moederschapzorg ging het *Limburgsch Dagblad* in op Mathildes ideeën over onderwijs, dat de arbeider zelfbewust zou maken en naar een hoger niveau zou tillen. Volgens het artikel zou de staat ten gronde worden gericht op het moment dat arbeiders studies zouden gaan volgen en was onderwijs voor arbeiders niet nodig om als gelijkwaardige mensen te worden behandeld. Ten slotte sneerde de auteur, wederom rechtstreeks aan het adres van Mathilde:

*'Zij bewijst haar arbeiderskinderen, wier lot zij zich wil aantrekken, geen dienst door het te doen voorkomen, alsof arbeid iets minderwaardigs is, waar een mensch zich voor zou moeten schamen.'*⁶⁴

3.2 Het veranderende gezinsleven en het huwelijk

⁶¹ "De ongehuwde moeder." *"Het volk : dagblad voor de arbeiderspartij"*. Amsterdam, 22-10-1921. Geraadpleegd op Delpher op 05-06-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:011082089:mpeg21:a0052>

⁶² IISG, AMWBvB, inv.nr. 10, 'Het is de principieele strijd'.

⁶³ IISG, AMWBvB, inv.nr. 11, 'Vader Staat', *Limburgsch Dagblad*, 29 mei 1924.

⁶⁴ IISG, AMWBvB, inv.nr. 11, 'Vader Staat', *Limburgsch Dagblad*, 29 mei 1924.

De jaren twintig en dertig van de vorige eeuw stonden in het teken van verandering in het gezinsleven. Traditionele rolpatronen werden doorbroken doordat meer vrouwen gingen werken en er kwam wetgeving op het gebied van arbeidsbescherming voor vrouwen en moederschap. Het denken over de positie van de vrouw en, in het verlengde daarvan, het denken over het gezin en het huwelijk, was in een stroomversnelling beland.⁶⁵

Op 7 en 8 november 1930 organiseerde de Bond ter behartiging van de belangen van Het Kind de tweede conferentie over 'het veranderende gezinsleven'. Een van de uitgenodigde sprekers was Mathilde.⁶⁶ Zij betoogde dat het de arbeidersklasse al gedeeltelijk was gelukt om 'de hevigste uitbuiting van het kapitalisme, politiek en economisch de arbeidersklasse te verheffen en op hoger stoffelijk en geestelijk peil te brengen' en dat dit het gezinsleven al ten dele had hersteld.⁶⁷ Het socialisme had het oude ideaal van het gezin als productie-eenheid omver geworpen en introduceerde nu een nieuw gezinsideaal, door Mathilde als volgt uitgelegd:

'Het socialisme duldt geen overheersching van klasse over klasse, maar ook niet van sekse over sekse.

Jongens en meisjes zullen ook als gelijkwaardigen worden opgevoed. Vrouwenwerk zal niet minder gewaardeerd worden dan mannenwerk.

Tusschen ouders en kinderen zal een verhouding ontstaan als tusschen oudere en jongere kameraden.

*Al vroeg staan de kinderen als trouwe helpers naast hun ouders. Zoo ontstaat een sterke geestelijke band tusschen de leden van het gezin, sterker misschien dan de band van dwang en gezag, die in het oude gezin werd gevonden.*⁶⁸

De lezing oogstte veel aandacht in de kranten. Mathilde werd ervan beticht blind te zijn voor 'de heilige en heerlijke warmte in het gezinsleven.'⁶⁹ De auteur van een artikel in de *Utrechtsche Courant* benoemde de lezing als 'een staaltje van verbijsterende kortzichtigheid' en richtte zich rechtstreeks tot Mathilde. Zijn grootste kritiek was dat zij de gezinsleden aan elkaar gelijk wilde stellen en zo 'van de vrouw een man en van de kinderen groote menschen maken.'⁷⁰

Dat tijdgenoten het lang niet altijd eens waren met Mathilde is wel gebleken, maar het misschien wel grootste punt van kritiek op haar standpunten kwam van een directe

⁶⁵ J. van Bavel, J. Kok, *De levenskracht der bevolking: sociale demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010), 197.

⁶⁶ IISG, AMWBvB, inv.nr. 15, pamflet 2e conferentie over "het veranderende gezinsleven".

⁶⁷ IISG, AMWBvB, inv.nr. 15, 'Wel geld voor dure radio's?', *Voorwaarts Rotterdam*, 8 november 1930.

⁶⁸ IISG, AMWBvB, inv.nr. 15, 'Wel geld voor dure radio's?', *Voorwaarts Rotterdam*, 8 november 1930.

⁶⁹ IISG, AMWBvB, inv.nr. 15, v.d. H., 'Het veranderende gezinsleven', *De Gooi en Eemlander*, 10 november 1930.

⁷⁰ IISG, AMWBvB, inv.nr. 15, 'Mevr. Wibaut zoekt een oplossing', *De Utrechtsche Courant*, 21 november 1930.

vriendin. In 1932 verscheen *Wordend Huwelijk*, het door Mathilde en Floris Wibaut geschreven boek over het moderne huwelijk. Hierin betoogden zij zaken als de proefverloving, gezinsplanning, het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw en eventueel seksueel verkeer buiten het huwelijk om. De reacties op het boek kwamen, in de vorm van brieven en krantenartikelen, van partijgenoten en anderen en varieerden sterk. Vanuit confessionele hoek werd het boek weggezet als seniele pornografie.⁷¹ De moeite van veel vrouwen zat voornamelijk in het feit dat een buitenechtelijke relatie niet uit werd gesloten, indien dit het huwelijk ten goede kwam. *Wordend Huwelijk* kreeg uiteindelijk een kleine groep aanhangers, waaronder voornamelijk mannen.⁷²

Als tegenreactie op *Wordend Huwelijk* schreef Carry Pothuis-Smit, medeoprichtster van de Bond en goede vriendin van Mathilde, samen met haar man het boek: *Zoo kan het huwelijk ook worden*. De Pothuizen wilden laten zien dat er alternatieven waren en dat er ook socialisten bestonden die volledig anders over enkele in *Wordend Huwelijk* beschreven punten dachten.⁷³ Het voornaamste probleem met de ideeën van de Wibauts was volgens de Pothuizen dat het boek uitsluitend op de middenklasse was gericht.

3.3 Kritiek op socialistische feministes in breder perspectief

Naast de kritiek direct aan Mathilde gericht, hadden socialistische vrouwen in het algemeen te kampen met de verantwoording van het feminisme als onderdeel van het socialisme. Al in de jaren negentig van de negentiende eeuw had de socialistische Vrije Vrouwenvereniging (VVV) van Wilhelmina Drucker het verwijt van de Sociaal-Democratische Bond (SDB) gekregen een 'bourgeoisstandpunt' in te nemen. De VVV wilde volgens de SDB niet de strijd tegen het kapitalisme, maar de strijd van de vrouw tegen de man. Dit kwam niet overeen met het standpunt van de SDB dat man en vrouw gelijk aan elkaar waren.⁷⁴ Deze kritiek van de SDB werd bij de oprichting van de Bond in 1908 overgenomen door Suze Groeneweg, die vierkant tegen een aparte vrouwenorganisatie was. Zij was van opvatting dat de ongelijke positie van vrouwen juist benadrukt en bevestigd werd door de Bond en hield daarom de officiële erkenning van de Bond tegen tot 1914.⁷⁵

Naast de vraag of het wel socialistisch en feministisch verantwoord was om zich te organiseren in aparte, door sekse gescheiden clubs, kampten feministische bewegingen in het algemeen met de vraag wie eigenlijk het recht had om zich over arbeidervrouwen te ontfermen.⁷⁶ Ook deze discussie vindt haar oorsprong in het laatste decennium van de

⁷¹ A. Holtrop (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1979), 135.

⁷² P. Rol, 'Op zoek naar meer ruimte voor vrouwen in het huwelijk. Mathilde en Floor Wibaut over het huwelijk in de jaren dertig', in *Een tijdje van de sluier. Vrouwengeschiedenis in Nederland III* (Amsterdam 1984) 103-108.

⁷³ C. Pothuis-Smit, S.J. Pothuis, *Zoo kan het huwelijk ook worden* (Amsterdam 1932), 5-8.

⁷⁴ P. de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2015), 152.

⁷⁵ P. Rol, J. Hofman, 'GROENEWEG Susanna' (versie 25 september 2002), <http://hdl.handle.net/10622/02B23864-C874-4EAA-B518-02A223097B9E> (5 juni 2016).

⁷⁶ M. Grever, B. Waaldijk, *Feministische Openbaarheid: de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998), 242.

negentiende eeuw. In 1898 vond de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid plaats in Den Haag. Het doel van de tentoonstelling, die strategisch was gepland in hetzelfde jaar als de inhuldiging van Koningin Wilhelmina, was om 'de uitbreiding van de werkkring van vrouwen in Nederland te bevorderen'.⁷⁷ Ondanks dat de tentoonstelling dus voor alle vrouwen bedoeld was, bestond de organisatie uit feministen uit gegoede kringen. Hetzelfde gold overigens voor de bij de tentoonstelling betrokken socialisten. Dit leverde de nodig kritiek op, onder andere van Henriette Roland Holst, die op dat moment lid was van de SDAP. In de brochure *Een woord aan de vrouwen der arbeidende klasse* omschreef ze hoe er door de organisatie 'over u, bij u en zonder u' werd overlegd.⁷⁸ In de daaropvolgende jaren beriepen de dames uit de burgerij zich op morele superioriteit als rechtvaardiging voor deze situatie.

Door de arbeidersklasse te definiëren als zedeloos en zwak en door zo de indruk te wekken dat zij precies wisten wat deze klasse nodig had, konden de dames zich met de arbeidersvrouwen blijven bemoeien en tegelijkertijd de afstand tussen de klassen bewaren.⁷⁹ Dit vraagstuk over wie zich waarom met de arbeidersvrouwen mocht bemoeien, werkte door in de eerste decennia van de twintigste eeuw. Ook Mathilde kreeg hiermee te maken. In 1929 werd haar door mede-socialiste en partijgenoot Trien van Egten-Boelmans in *Het Volk* verweten dat zij sterk neigde naar de burgerlijk feministische rechtvaardiging zoals hierboven beschreven. Volgens Trien erkende Mathilde niet dat er sinds het ontstaan van het vrouwenvraagstuk een sterkere en invloedrijke arbeidersklasse was gegroeid. Mathilde zou nog steeds de afstand tot deze klasse bewaren zoals de burgerlijke feministen dat hadden gedaan en de kwestie - in dit geval ging het over huwelijkswetgeving en het recht van arbeidersvrouwen om buiten de deur te werken - enkel vanuit haar eigen, gegoede positie bekijken. Al met al was het grote verwijt hier dus, dat Mathilde in haar standpunten verwijderd was geraakt van de klasse waar het socialisme om draaide: de arbeidende klasse. Standpunten waar van de SDAP-leden volgens Trien het 'weinig het met haar eens' waren.⁸⁰

3.4 Verwijdering van het socialistische feminisme

De manier waarop Mathilde in verschillende debatten stond, leverde haar meer dan eens kritiek op. Uiteraard kreeg ze kritiek vanuit confessionele hoek op haar socialistische opvattingen met betrekking op het gezinsleven. Voor haar vormde het traditionele gezin waarin de vrouw voor de kinderen zorgde en de man de kost verdiende nu eenmaal niet "de hoeksteen van de samenleving". Maar ook haar achterban was verdeeld over haar ideeën,

⁷⁷ W.H. Posthumus-van der Goot, A. de Waal (red.), *Van moeder op dochter* (3e herz. druk; Utrecht 1968), 211.

⁷⁸ Grever, Waaldijk, *Feministische Openbaarheid*, 243.

⁷⁹ *Ibidem*, 244.

⁸⁰ IISG, AMWBvB, inv.nr. 10, Trien van Egten-Boelmans, 'Dogmaties socialisties feminisme', *Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij*, 13 november 1929.

wat duidelijk terug te zien is in de kritiek van Carry Pothuis-Smit op *Wordend Huwelijk*. Deze kritiek van Pothuis ging zowel over de inhoudelijke ideeën van de Wibauts over het huwelijk, als over de doelgroep. Volgens Pothuis richtte het boek zich teveel op de middenklasse en sloot het niet aan bij het door de socialistische beweging beoogde publiek. Gelijksortige kritiek op Mathilde kwam van partijgenoot Trien, die nog een stap verder ging. Door de verwijdering van de arbeidersklasse en door deze te behandelen alsof er geen vooruitgang was geboekt in de afgelopen decennia, maakte Mathilde zich schuldig aan burgerlijk feminisme. Afgaand op de bestudeerde kritiek, leek er vanaf de jaren twintig van de twintigste eeuw een scheiding te ontstaan tussen Mathilde en de socialistisch feministische doelstellingen.

Conclusie

Dit onderzoek begon met de constatering van een tegenstelling in enerzijds de secundaire literatuur over Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom en anderzijds het primaire bronmateriaal. In de beperkte literatuur kwam Mathilde naar voren als een feministe en socialiste die zich niet verhief boven, maar samen met de arbeidersklasse wilde strijden voor deze idealen. In het bronnenmateriaal echter, zaten stukken die het tegendeel leken te bewijzen. Deze tegenstrijdigheid leidde tot de hoofdvraag: in hoeverre zijn de idealen en praktijken van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom te beschouwen als standoverschrijdend feminisme? De bestudering van Mathilde binnen dit kader, heeft een aantal inzichten gebracht.

Ten eerste is gebleken dat Mathilde een volksverheffer van het eerste uur was. Uit haar memoires bleek wat haar drijfveren waren voor de aansluiting bij het socialisme en in het verlengde daarvan de strijd voor vrouwenemancipatie. Afkomstig uit de hogere middenklasse en opgegroeid in de gesloten standenmaatschappij van Middelburg, werd Mathilde zich bewust van de noden van de arbeidende klasse. De inspiratie om deze groep te beschaven en te verheffen haalde ze uit het gedachtegoed van de 'helden' van haar omgeving en tijd. Een eerste inspiratiebron was Sophie van Slee, gevolgd door de ideeën van Multatuli. De sociale kringen waarin Mathilde zich bevond hadden een versterkende werking. Haar ouders stimuleerden haar om te studeren, met haar vrienden besprak ze de werken van maatschappijcritici en ook haar man Floris Wibaut, feminist van het eerste uur, deelde haar ideeën en leek er geen probleem mee te hebben gehad dat zij zich na hun trouwen hiervoor bleef inzetten.

Ook de manier waarop Mathilde vervolgens invulling gaf aan deze idealen liggen in lijn met die van de volksverheffers uit de studie van Christianne Smit. Om de arbeidende klasse tot het socialisme te verheffen en tegelijkertijd meer rechten voor vrouwen te verkrijgen, was het noodzakelijk de arbeiders juist te onderwijzen en zelfbewust te maken. Dit deed Mathilde in Middelburg door op verschillende fronten te werken aan verbetering en ontwikkeling van educatiemogelijkheden. Verder was Mathilde radicaal in haar verheffingswerkzaamheden. In plaats van de scheidslijn tussen de klassen te bewaken door haar werkzaamheden buitenshuis te houden, nodigde ze arbeidersvrouwen uit voor lezingen en bijeenkomsten bij haar thuis. Aan de andere kant was die scheidslijn daardoor niet zomaar verdwenen, aangezien Mathilde een duidelijk onderscheid maakte tussen de meer en de minder ontwikkelde leden van de eerste door haar opgerichte emancipatieclub Samen Sterk. Uit dit onderscheid blijkt ook een gevoel van morele superioriteit ten opzichte van de te beschaven groep, zoals bij veel volksverheffers uit de middenklasse het geval was. Het werk van Mathilde was dus niet zozeer standoverschrijdend in de zin dat de verschillen tussen de klassen verdwenen, als wel in die zin dat Mathilde die kloof probeerde te dichten door de verschillen te verkleinen.

Een ander aspect van volksverheffing heeft niet zozeer met standoverschrijding, als wel met grensoverschrijding te maken. Ik heb helaas geen aandacht kunnen besteden aan de internationale uitwisseling van socialistische en feministische idealen, waar Mathilde zeker mee te maken heeft gehad. De grenzen van deze scriptie moeten letterlijk en figuurlijk worden afgebakend. In het archief Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom echter, bevinden zich meerdere stukken (brieven, buitenlandse pamfletten en aantekeningen) die in een volgend onderzoek de moeite van het bestuderen waard zijn.

Naast kenmerken van volksverheffing, past Mathilde ook in het beeld dat door Stefan-Ludwig Hoffmann is geschetst van het *fin de siècle*. Na Samen Sterk richtte Mathilde de ene na de andere vereniging op en haar leven lijkt volledig te hebben bestaan uit werkzaamheden in relatie tot deze verschillende verenigingen. Niet alleen gebruikte ze de verenigingen als kanaal voor haar maatschappelijk en politiek activisme en verheffingswerk, ook was ze van opvatting dat het verenigingsleven *an sich* een verheffende werking had.

Wat tijdgenoten van Mathildes ideeën vonden raakt aan bredere kritiek op socialisme en feminisme uit de eerste decennia van de twintigste eeuw. In eerste instantie zijn de kritieken op Mathildes ideeën goed in de historische context te plaatsen en in die zin niet origineel. Bij nadere bestudering lijkt Mathilde echter in zowel haar socialistische als haar feministische idealen en praktijken radicaler te zijn geweest partij- en clubgenoten, zoals te zien in de situatie rondom *Wordend Huwelijk*. Deze radicalisering van standpunten met betrekking op het huwelijk en de (arbeids)positie van de vrouw leidde ertoe dat Mathilde ideologisch gezien verwijderd raakte van de door haarzelf opgerichte vrouwenclubs van de SDAP. Interessant voor verder onderzoek zou dan ook zijn om te onderzoeken of het

neerleggen van het voorzitterschap van zowel de Sociaal-Democratische Vrouwenpropagandaclub als de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs in 1931 en 1935 iets te maken had met deze radicalisering. Mathilde ten slotte, was volksverheffer en feministe in hart en nieren en ging over grenzen heen om haar idealen werkelijkheid te maken.

Literatuurlijst

Primaire bronnen

Archivalia

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam

Archief Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom

10-15. Manuscripten, knipsels etc., 'Positie van de vrouw'.

32. Vrouwenkiesrecht: Vereeniging Vrouwenkiesrecht afdeling Middelburg;

Vrouwenvereniging Samen Sterk Middelburg ; Geschiedenis (memoires)

BVSDC; Engelse teksten vroege periode.

37. Jeugdherinneringen. Z.j.

Archief Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs

16. Handgeschreven beginselverklaring en knipsels betreffende de oprichting van de bond, 1908.

37. Stukken betreffende activiteiten rond de invoering van het algemeen vrouwenkiesrecht en de verkiezingscampagne van 1922. Met

correspondentie met de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht, 1916-1926.

Kranten

Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij

Overige publicaties

Pothuis-Smit, C., Pothuis, S.J., *Zoo kan het huwelijk ook worden* (Amsterdam 1932).

Wibaut-Berdenis van Berlekom, M., *Herinneringen van Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom: iets over ontstaan en ontwikkeling van de Bond van Sociaal-Democratische Vrouwenclubs* (Amsterdam 1976).

Wibaut-Berdenis van Berlekom, M., Wibaut, F., *Wordend Huwelijk* (Haarlem 1933).

Wibaut, F.M., *Levensbouw* (Amsterdam 1936).

Websites

He For She, 'Our Mission' (versie 12 mei 2016), <http://www.heforshe.org/en/our-mission> (Copyright 2016).

Rol, P., Hofman, J., 'Susanne Groeneweg' in: Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland, <http://hdl.handle.net/10622/02B23864-C874-4EAA-B518-02A223097B9E> (versie 22 september 2002) (geraadpleegd op 5 juni 2016).

Literatuur

Angerman, A. (red.), *Een tipje van de sluier: vrouwengeschiedenis in Nederland* (Amsterdam 1984).

Bavel, van J., Kok, J., *De levenskracht der bevolking: sociale demografische kwesties in de Lage Landen tijdens het interbellum* (Leuven 2010).

Borrie, G.W.B., *F.M. Wibaut, mens en magistraat: ontstaan en ontwikkeling der socialistische gemeentepolitiek* (Den Haag 1987).

Braun, M., 'Die groote, machtige vereeniging "vrouw"', *De Negentiende Eeuw* 33 (2009) 4, 193-212.

Eijl, C. van, *Het werkzame verschil: vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum 1994).

Grever, M., Waaldijk, B., *Feministische Openbaarheid: de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).

Hartog, den, T., 'Mathilde Wibaut', in: Idem, *Vrouwenportretten* (Den Haag 1989).

Hoffmann, S.L., *Civil Society* (New York 2006).

Holtrop, A. (red.), *Vrouwen rond de eeuwwisseling* (Amsterdam 1979).

Jansz, U., *Vrouwen ontwaakt. Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet* (Amsterdam 1983).

Klein, M. van der, *Ziek, zwak of zwanger: vrouwen en arbeidsongeschiktheid in Nederlandse sociale verzekeringen 1890-1940* (Amsterdam 2005).

Liagre, de Böhl, H., *Wibaut de machtige: een biografie* (Amsterdam 2013).

Outshoorn, J., *Vrouwenemancipatie en socialisme: een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het vrouwenvraagstuk tussen 1884 en 1919* (Nijmegen 1973).

Posthumus-van der Goot, W.H., Waal, de, A. (red.), *Van moeder op dochter* (3e herz. druk; Utrecht 1968).

Rooy, P. de, *Ons stipje op de wereldkaart: de politieke cultuur van Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2015).

Sijnke, P., Gent, T. van, *De geschiedenis van Middelburg in 25 stappen* (Vlissingen 2009).

Slot, E., Moor, H., *Wibaut: onderkoning van Amsterdam* (Amsterdam 2009).

Smit, C., *De volksverheffers: sociaal-hervormers in Nederland en de wereld 1870-1914* (Hilversum 2015).

Afbeeldingen

Voorpagina

Rol, P., 'Mathilde Wibaut-Berdenis van Berlekom' in: Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland, <http://hdl.handle.net/10622/783D72F1-FA1E-48FA-AF9A-F88AB1580B00> (versie 21 augustus 2002) (geraadpleegd op 27 juni 2016).

